

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Haşhaş: Sosyo-Ekonomik ve Dış Politik Boyutlarıyla (1909-1950)

Suna Altan

Ankara, Sonçağ Akademi Yayınları, 2021, 170 Sayfa, ISBN: 978-625-7333-22-1

Okan CEYLAN*

Suna Altan Iğdır doğumlu bir tarihçidir. 2010 yılında Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Tarih Bölümünden mezun olmasının ardından yüksek lisansını 2013 yılında Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalında tamamlamıştır. 2018 yılında da Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim dalında doktora derecesi almaya hak kazanan Suna Altan, 2019 yılından bu yana Iğdır Üniversitesi'nde Dr. Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Türkiye'nin Toplumsal ve İktisadi Tarihi alanında çalışmalar yapan Altan'ın bu konuda çeşitli kitap, makale ve uluslararası sempozyum bildirileri bulunmaktadır.

2021 yılında yayınlanmış olan bu eser 2019 yılında Suna Altan'ın kaleme aldığı doktora tezinin kitap haline dönüştürülmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Kitap, giriş ve sonuç bölümleri haricinde dört bölümden oluşmaktadır. Dönemsel açıdan bu eser, 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk yarısına kadar geçen sürede haşhaş, iktisadi açıdan ve dış politika açısından analitik bir perspektifle ele almaktadır. Kitabın bölümleri sırasıyla II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından erken cumhuriyet döneminin sonuna kadar haşhaş üretimi ve ticari boyutu, uluslararası alanda haşhaşın özsuyu olan afyonun üretimi ve ticareti ve son olarak 1932'den itibaren haşhaşa yönelik devlet müdahalelerinden oluşmaktadır. Bu yönüyle de kitap, haşhaş üzerinden Osmanlı'dan Cumhuriyete intikal eden dış politikadaki, toplumsal ve iktisadi yapılarıdaki devamlılığı gözler

* Dr. Öğretim Görevlisi, Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İzmir, okan.ceylan@ege.edu.tr

önüne sermektedir. Hatta haşhaşın gerek Osmanlı Devleti'nde ve gerekse Türkiye Cumhuriyetindeki ticari önemi dolayısıyla bu çalışma haşhaş üzerinden dış politikada zaman zaman yaşanan siyasetin ve iktisadın kesişim noktalarını da anlamlı bir bütün halinde açıklamaktadır. Daha da özelinde, bu kitap iyi kalitede afyona sahip Anadolu haşhaşı üzerinden dış politikada ve dış ticarete Türkiye'nin ABD ile yaşadığı rekabeti ve çıkar çatışmalarını gözler önüne sermektedir.

1909 ve 1950 yılları arasında uluslararası düzeyde haşhaş üretiminin ve afyon ticaretinin başta Şangay olmak üzere Lahey ve Cenevre Afyon Sözleşmeleri yoluyla kontrol altına alınması ve denetlenmesi karşısında Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal çıkarlarını koruyabilmek için gösterdiği diplomatik ve kurumsallaşma düzeyindeki çabalar ve karşı önlemler bu kitabın araştırma konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca, ABD'nin afyon konusundaki uluslararası kısıtlayıcı denetimleri ve Avrupa'daki ilaç kartelleri karşısında Türkiye'nin gösterdiği ulusal tepkisellik tüm kitap boyunca görülmektedir. Örneğin, 1933 yılında kurulan İnhisarlar İdaresi, Afyon Üreticileri Birliği ve 1938'de kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi hem afyonun ülke içindeki denetimini sağlamış ve dışarıdan yapılan kaçakçılık ithamlarını geçersiz kılmış hem de afyon fiyatlarında bir birlik sağlamıştır. Dolayısıyla bu kitabın ana eksenini denetim ve tepkisellik üzerinden dış politika ve iktisat temelinde yürütmektedir.

Eserin yazımında, Milletler Cemiyeti Raporları, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanakları ve Toprak Mahsulleri Ofisi gibi ulusal ve uluslararası düzeyde resmî belgelerin yanı sıra 1930'lardan günümüze bu sahada yazılmış ikincil literatürü ve dönemin ruhunu yansıtan ulusal basınakadar çok zengin bir külliyattan yararlanmıştı. Yazar, haşhaşın görselini kitap kapağında çok iyi resmetmişken kitabın içerisinde ise haşhaşa dair görsellere yer vermemiştir. Kitabın sonunda yer alan 17 ek bölüm resmi yazışmaları, 1932 öncesi Türkiye'de haşhaş ekim bölgelerini gösteren harita ve gazete haberine dair görsellerden oluşmaktadır.

Eserin *giriş bölümü*, haşhaşın yetiştiği geniş bir coğrafya, tarihsel geçmiş ve ziraatı üzerinde durmuştur. İlk olarak, coğrafi perspektifle haşhaşın yetiştiği alanlar açıklanmış ancak bu noktada haşhaşın anavatanı olan bölgelerden haşhaşın hangi toplumsal olaylar sonucunda ve ne şekilde diğer bölgelere yayıldığı üzerine bilgi verilmemiştir. Buna karşın temel bir bilgi olarak MÖ 5000 yılına dayanan ve eski Anadolu uygarlıklarının toplumsal ve iktisadi yaşamında haşhaşın gerek *Omiros* ve gerekse MS II *Galenos* gibi doktorlar tarafından ağrı kesici ilaç olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Afyon, kullanım alanlarına göre incelenmiş ve sağlık, besin, süs bitkisi, yakacak olarak kullanıldığının altı çizilmiştir. Haşhaşın ziraatı konusunda ise ekim dönemi, ekim yöntemleri, yetiştiriciliği ve hasadı üzerinde durulmuştur. Ancak, bu noktada eser, haşhaşın biyolojik ve zirai özellikleriyle olarak toplumlar, devletler ve piyasalar ile nasıl bir ilişki kurduğu ve onları nasıl yönlendirdiğine dair biyolojik bakış açısı eksik kalmıştır.

Kitabın, *Osmanlı Devleti Son Döneminde Haşhaş* adlı birinci bölüm üç alt başlığa ayrılmıştır. Bu alt başlıklar genel anlamda Osmanlı döneminde haşhaş tarımını ve 1909 ve 1914 yılında imzalanan Şangay ve Lahey gibi uluslararası sözleşmeleri ele almaktadır. İlk olarak, haşhaşın özsuğu olan afyonun ağrıkessici olarak ve bazı kişilerce de uyuşturucu olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Bu durum 16. yüzyıl gezginlerinden P. Belon'dan

17. yüzyıl gezgini Evliya Çelebi'ye hatta 19. yüzyıl gezginlerinden olan Texier'in seyahatnamelerine kadar yansımıştır. Gezginlerin notlarındaki haşhaşın kullanım alanları kadar dikkat çeken bir diğer husus ise haşhaş ekim kültürünün olduğu şehirlerin isimleridir. Hatta bu şehirlerde 1932 yılında bakanlar kurulunun uluslararası Afyon Sözleşmelerinin kabulüne kadar dahi haşhaş üretildiği görülmektedir.¹(s.9) Bu bölgeler içerisinde de 19. yy'de iklim koşulları, demiryolu ulaşımı ve İzmir Limanı'nın dış pazarlara açılımından dolayı Batı Anadolu'nun önemi vurgulanmıştır.

20.yy. başlarında başta ABD olmak üzere bazı Avrupalı devletlerin afyonun uyuşturucu olarak kullanılmasından kaynaklı endişeleri sonucu o dönemin en büyük afyon üreticisi Çin'de Şangay Konferansını düzenlemişlerdir. Başta Çin, ABD, Almanya ve İngiltere'nin yanı sıra toplamda 13 ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen Şangay Konferansı, uluslararası düzeyde afyon meselesini ele alan ilk organizasyondur. Ancak gerek ülkelerin iktisadi çıkarları gerekse ileride yaşanacak olan Birinci Dünya Savaşı, konferansın hedeflediği afyon üretiminin ve ticaretinin uluslararası iş birliğini ve kontrolünü sağlamamıştır. Bu konu hem yüksek kalitede hem de bol miktarda afyon üreten Osmanlı açısından ticari bir kısıtlama olarak algılanmıştır. Osmanlı Devleti Çin'de sefiri olmadığını belirterek daveti diplomatik tahammüller çerçevesinde reddettiği vurgulanmıştır. Osmanlı 1914 yılında düzenlenen Lahey Konferansına da davet edildiğinde tıpkı Şangay'da olduğu gibi çeşitli ticaret, sanayi ve ziraat odalarından uzmanların görüşleri doğrultusunda haşhaşın ve afyonun ticari değerini ve devletin maliyesini dikkate alarak çekimser kalmıştır. Ancak, tüm bunlara karşın, o dönemlerde uyuşturucu maddelerin ticaretini en çok yapan iki ülke İngiltere ve Fransa'dır. Özellikle Hindistan bu konuda İngiltere açısından tam bir hammadde kaynağı konumundadır.

Ayrıca, 20. yüzyıl başlarında Anadolu'daki tarımsal yapıların ve Birinci Dünya Savaşı koşullarında yaşanan askeri seferberliğin toplum nezdinde yol açtığı iktisadi darboğazlar, yüzlerce yıldır tarım kültüründe olan haşhaş gibi ticari gelir getirisi yüksek ürünlerin önemini daha da arttırdığına vurgu yapılmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Şangay ve Lahey'de ABD'nin uluslararası düzeyde kontrol çabalarına rağmen yaralıların tedavileri için artan morfin ve tıbbi ilaç için ya da savaşta psikolojisi bozulan askerlerin bir kısmının uyuşturucu bağımlısı olduğu için başta İngiltere, Fransa ve Macaristan olmak üzere birçok Avrupa ülkesi Osmanlı'dan afyon talebinde bulunması aslında afyonun zirai ve biyolojik özellikleriyle adeta insan merkezli (anthropo-centric) bakış açısına meydan okuduğunu ve siyasi kararları da alt üst ettiğine işaret etmektedir. Bir diğer ifade ile bu durum haşhaşın devletleri, toplumları ve ekonomiyi yönlendirme gücünün göstergesidir. Nitekim insanlık sarhoş olmak kadar hayatta kalabilmek içinde afyonu arzu etmektedir. Yalnız bu biyolojik belirleyicilik ve afyon- insan ilişkisine kitapta yer verilmemiştir. Afyonun üretim safhasında ise yazar, dönemin siyasi koşullarına ve tarımsal yapılarına dikkat çekerek tarımsal üretimdeki işgücü kıtlığına, İttihat ve Terakki'nin savaşı idare etme ve kendi kendine yeterli olabilme siyaseti olan Milli İktisat politikasına, Batı Anadolu'nun 20. yy. başlarında işgale uğraması sonucu tarım alanlarının tahrip edilmesine ve çekirge

¹ Anadolu'nun önemli bir kısmında haşhaş tarımı yapılsa da Afyonkarahisar, Bolu, Balıkesir, Kütahya, Tokat, Denizli, Amasya, Burdur, Çanakkale, Edirne, Tekirdağ, Antalya, Kahramanmaraş, Niğde, Malatya, Aydın, Bursa, Eskişehir, Manisa, Uşak, Sivas, İzmir önemli merkezler olarak gösterilmiştir., s. 9.

istilaları gibi doğal afetlerin haşhaş üretimini ve ticaretini azalttığına ayrıntılı bir şekilde dikkat çekmiştir.

Cumhuriyet Dönemi Haşhaşın Üretim ve Ticari Durumu adlı ikinci bölüm beş alt başlığa ayrılmış ve genel olarak haşhaşın Anadolu'daki üretimi, ticareti, fiyat mekanizması ve endüstrileşme yoluyla katma değerli üretimini ele almıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni kurulan devletin haşhaşa tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi ticari bir meta olarak bakıldığına işaret etmektedir. Hatta bu durum, 1928-1938 yılları arasında afyonun ihraç kalemleri içinde ilk sırada geldiği belirtilerek kanıtlanmıştır. Bir ölçüde, bu bilgiler Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden iktisadi yapıyı doğrular niteliktedir. Yazar bu noktada tekrardan haşhaş ekim sahalarının ülke genelindeki dağılımını, afyon özelliklerini ve Osmanlı döneminde olduğu gibi İstanbul ve İzmir limanının afyon ihracatındaki yerini açıklayarak aslında yeniden Osmanlı dönemindeki paralellige de işaret etmektedir. Hatta bu değerlendirmeyi yaparken hem afyon ticareti yapılan ülkelerin listesini okuyucuya sunmuş hem de dönemin diğer önemli afyon üreticisi ülkeler olan İran ve Yugoslavya ile de Türk afyonunu morfin kalitesi ve maliyet yönünden de kıyaslayarak Türk afyonuna uluslararası piyasaların perspektifinden yaklaşmıştır.

Bu bölümde dikkat çeken bir diğer konu ise 1929 Dünya Ekonomik Buhranı koşullarında Avrupa'daki ecza şirketlerinin afyonu daha ucuza satın alabilmek için "*La Convention Internationale de l'Opium*" adıyla oluşturdukları karteldir. Uluslararası ölçekte düşen afyon fiyatları Türkiye'nin dış ticaret hadlerini olumsuz etkilediğinden karteğe karşı 1932 yılında sırasıyla Türkiye Cumhuriyeti ve Yugoslavya arasında Afyon Satış Antlaşmasının imzalandığı, üreticinin hakkını korumak ve onları örgütlemek için Türkiye Afyon Yetiştiricileri Birliği'nin kurulduğu, afyonun satış fiyatını istikrarlı hale getirmek ve afyonun ülke içindeki üretimini ve ticaretini tek elden kontrol etmek için İnhisarlar Umum Müdürlüğü'nün kurulduğu ve son olarak da aynı yılın sonlarında Atatürk liderliğinde toplanan Bakanlar Kurulunun Şangay, Lahey ve Cenevre gibi uluslararası sözleşmeleri kabul ettiği görülmektedir. Bu anlamda Türkiye'nin geliştirdiği siyaset ilk üç konuda bir tepkisellikten ileri gelmektedir. Bakanlar Kurulunun uluslararası afyon sözleşmelerinin kabulü, ABD'nin hem Milletler Cemiyetini hem de kendi ülkesindeki basını ve Mısır Basını kullanılarak afyon kaçakçılığı ve dünyada artan uyuşturucu bağımlılığı konusunda Türkiye aleyhine yaptığı suçlamaların önünü kesmeyi amaçlamıştır.

Bu noktada kitabın en çok dikkat çektiği Türkiye'nin bir ölçüde açığı sayılabilecek nokta ise 1926-1930 yılları arasında yabancılar tarafından İstanbul'da kurulan iki afyon fabrikasıdır. Bunlardan ilki Japon girişimciler tarafından İstanbul Taksim'deki Mecidiye Kışlası binasında *Orient Products Company* adıyla kurulmuştur. Bir diğeri de İzmir'de afyon ticareti yapan Hollandalı Levanten bir ailenin İstanbul Eyüp'te *Ecza-i Tıbbiye ve Kimyeviye* adıyla kurduğu afyon fabrikasıdır. Her ne kadar bu şirketler üzerinde idari bir denetim olsa da ülkemizin yüksek afyon kalitesinden dolayı Türkiye afyon ticaretinde ve katma değerli üretiminde ABD tarafından saf dışı bırakılmak istenmiştir. Neticede, gelen baskılar sonucu Japon girişimcilerin kurduğu şirket 1927'de Hollandalıların kurdukları ise 1931 yılında kapatılmıştır.

Uluslararası Arenada Haşhaş ve Afyonun Durumu adlı üçüncü bölüm ise altı alt başlığa ayrılmış olup dünyada haşhaş ve afyon üretimine, uluslararası antlaşmalarda afyonun yeri ve önemine ve Milletler

Cemiyeti ve daha sonrasında Birleşmiş Milletler üzerinden uluslararası alanda afyonun kontrolü üzerine odaklanmaktadır. Uluslararası alanda afyonun uyuşturucu madde olarak Fransız Hint Şirketi tarafından ilk olarak pazarlandığı 1613'ten aynı dönemde İngilizlerin bu ticarete dâhil olmasına, 1764'te ABD'de ilk haşhaş tarımının başlaması ve 1840'larda İngilizlerle Çin arasında yaşanan Afyon Savaşlarına varıncaya kadar çok geniş bir coğrafyada ve uzun bir tarihsel dönemde haşhaş ele alınmıştır. Haşhaş ve afyon konusu Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Sevr, Neuilly, Versay ve Trianon gibi sözde barış antlaşmasıyla Türklerin Millî Mücadelesi sonucunda Sevr'in makûs tarihini değiştirebildikleri Lozan Barış Antlaşmasında da 1912-1914 Lahey Afyon sözleşmesinin kabulüyle yer aldığı altı çizilmiştir. 1923 yılında Lozan'ın yanı sıra ABD'nin dünyada ihtiyaç fazlası afyon üretiminin olduğunu belirterek Türkiye ve İran aleyhine başlattığı uluslararası lobi çalışmaları ve kampanyalarda da Türkiye'ye haşhaş dışında ipekböcekçiliği ve meyvecilik gibi farklı üretim faaliyetleri ile haşhaşı Türk tarımından dışlamaya çalışmıştır. ABD'nin bu konuda daha önce de belirtildiği üzere gerek Milletler Cemiyeti'ni gerekse uluslararası basını aktif olarak kullandığı görülmektedir. Ancak bu dönemde Bulgaristan ve Yunanistan gibi Balkan ülkelerinin haşhaş üretimine ya da Çin ve Hindistan'daki üretime ya da İngiltere'nin ticaretine tepki gösterilmemesi ABD'nin ikiyüzlü tutumu kadar kalitesi sayesinde piyasada önemli talep gören Türk afyonunu saf dışı bırakmak için olduğu da önemle vurgulanmıştır.

Ürüne Devlet Müdahalesi adlı son bölüm ise dört alt başlığa ayrılmış olup Türk hükümetlerinin 1926, 1931 ve 1933 yıllarında Cenevre Sözleşmelerine imza koyması, kurumsallaşma adımı olarak Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kuruluşu ile denetimin ve fiyat birliğinin ve istikrarının sağlanması, haşhaş ekim alanlarındaki sınırlamalar ve yeniden verilen izinler ile tüm bunların sonucunda iktisadi olarak toplumun kazanan ve kaybeden kesimleri üzerinde durulmuştur. Türkiye dünyanın neredeyse en kaliteleri afyonlarını üretmekle birlikte daha 1926 yılında Türk Ceza Kanununda uyuşturucu maddelerin kullanımını yasaklayarak aslında devletin haşhaş ekimine ve afyon üretimine uyuşturucu satışı olarak değil, tıp endüstrisinde kullanılacak ekonomik ve ticari bir meta olarak baktığının altı çizilmiştir. Bu bölümde devletin gözünden haşhaş ele alındığı için haşhaşın ekiminden satım sürecine kadar geçen süreçte Sağlık Bakanlığı, Ekonomi Bakanlığı, Tarım Bakanlığı ve İç İşleri Bakanlığının denetiminin üzerinde durulmuştur. Gerek iç siyasette bu denetimler, 1926'da çıkartılan kanun, 1932'deki Bakanlar Kurulu kararları ve TMO'nun kuruluşu gerekse gerekse dış siyasette uyuşturucu kaçakçılığı konusunda ABD ile yapılan istihbarat paylaşımı ve koordinasyon hem Türkiye'ye yapılan uluslararası baskıları ve ön yargıları geçersiz kılan hem de Türkiye'nin afyonu bir dış ticaret kalemi olarak değerlendirdiğini kanıtlamıştır. 1940 yılında TMO'nun yayımladığı Haşhaş Nizamnamesinde haşhaş tarımının hangi bölgelerde ve hangi kısıtlı koşullarda yapılacağı açıklansa da 1939-1945 yılları arasında meydana gelen İkinci Dünya Savaşı bu durumu değiştirmiştir. Nitekim Türkiye'nin askeri tedbirler olarak ve savaş ekonomisini devreye sokarak katılmadığı İkinci Dünya Savaşı, dünyada yaralıların tedavisi ve ameliyatları için morfin ihtiyacını arttırmış ve Türkiye'de gıda ve iaşe sıkıntısının yaşandığı bir dönemde artan yağ ihtiyacı haşhaş ekim alanlarını tekrar yükseltmiştir. Örneğin 1932'de haşhaş ekimi yasaklanan Manisa ve Aydın'da ekim serbest bırakılması Aydın'a yerleştirilen Yugoslav muhacirlerinin bu tarımı iyi bilmelerinden kaynaklandığının altı çizilmiştir. Buna karşın, göçlerin, savaşların

ve beşerî sermayenin ürün deseni üzerinde etkisi ve Türkiye ve Yunanistan arasında dostane ilişkilerin yaşandığı bu dönemde haşhaşın Edirne’de yeniden ekiminin niçin önü açılmadığı ise belirtilmemiştir.

Sonuç olarak, bu eserin ana ekseni ve kanıtlamaya çalıştığı iddia uluslararası rekabet ortamından kaynaklı denetime karşı milli çıkarları gözeten tepkiselliktir. Bu yüzden de bu eser haşhaş dış politik boyutları ve iktisadi boyutları daha çok ulusal ve uluslararası ölçekte devletler düzeyinde ele alınmıştır. Buna karşın, temelde ABD’nin Türkiye’yi afyon pazarı dışına itmek isteği, iki büyük dünya savaşında da artan morfin ihtiyacının Uluslararası Afyon Sözleşmelerini bir süreliğine de olsa gevşetmesi ve Türkiye’nin üzerinde Milletler Cemiyeti yoluyla süzülüp gelen ABD baskısı aslında haşhaşın öz suyu olan afyonun sarhoş etme ve yüksek katma değerle ekonomide gelir getirici özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bütün bu büyük siyasi, iktisadi ve dış politik rekabetin temelinde haşhaşın biyolojik belirleyiciliği bulunmaktadır. Bu konu çalışmada eksik kalmıştır. Bir diğer eksiklik ise iktisadi boyutunda temelinde haşhaş karşı kazanç arzusu geliştiren insan vardır. İktisat her ne kadar bu eserde üst siyasi perdeden ele alınsa da temelde arz ve talebe dayanan insan ilişkilerinin ürünüdür. Bu noktada toplumdan ve insandan ziyade tarihin yapıcısı temel aktör bu eserde devletler olarak gösterilmiştir. Bu da siyasetin aktörlüğünü öne çıkartırken ürünü daha pasif kılmıştır. Bu durum da biyolojik ve toplumsal dili eserde eksik bırakmıştır.

Buna karşın, bu eser, haşhaş üzerinden Türk Amerikan ilişkilerini ayrıntılarıyla açıklayarak uluslararası ilişkiler ve dış ticaret alanlarında fevkalade büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Bu yönüyle bu eser, yalnızca 1909-1950 arası dönemi değil aynı zamanda 1971-1974 arası yıllarda Türkiye’de haşhaş ekim yasağının anlaşılabilmesi içinde tarihin derin dehlizlerinden ışık tutmakta ve 1970’lerdeki haşhaş ekim yasağını değerlendirirken sadece Soğuk Savaş perspektifini değil konuyu çok daha tarihsel bir boyuttan ele alıp yeniden değerlendirmemiz gerektiğine dair farkındalık yaratmıştır. Bu eser tarihsel bir zeminde ve bir tarım ürünü üzerinden uluslararası ilişkilerin ve dış ticaretin seyrini okuyucularının dikkatine sunmaktadır.